

Doi: 10.56737/2953-7843-2024.01-105

ԼԻԼԻԹ ՍԻՄՈՆՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ, ԵՊՀ

ԵՐԱՆԵԼԻ ՏԵՐ ԹՈՂԻԿԸ ԵՒ ԵՐԿՆԱՅԻՆ ԼՈՒՅՍԻ ՍՅՈՒՆԵՐԸ

Սկիզբը՝ թիվ Ա.

ՁՈՐՈՎԱՆՔ ԵՒ ԿՈՆՊԱՆՑ

Սբ. Գրիգոր վանքը կամ եկեղեցին, որը՝ որպես երկնային սյան իջման վայր, հիշատակում են Ինճիճյանը, Սարգիսյանը եւ Շերենցը՝ թեեւ ակներեւորեն շփոթելով Սալնապատի Սբ. Գրիգոր վանքի հետ, Կոխպանց գյուղից ոչ հեռու գտնվող Ձորովանքն է։ Ուսումնասիրելով Սալնապատի վանքը եւ նշելով, որ այդտեղ է գտնվել Սբ. Լուսավորչի աղոթատեղին, Ե. Լալայանը ճշտում է մտցնում խնդրի մեջ. նրա կարծիքով՝ Ինճիճյանը, Սարգիսյանը եւ ուրիշներ հիմնվել են Վարդան Արեւելցու հաղորդած տվյալների վրա, եւ Սալնապատի Սբ. Գրիգորը նույնացնում են Ձորովանքի հետ։ Սակայն իր ժամանակ Ձորովանք գյուղը բնակեցված էր¹, եւ դրանից մոտ երկու կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվում էր Ձորովանքի ավերակը՝ հենց Կոխպանց գյուղի դիմաց²։

Ե. Լալայանն հիմք է ընդունում Թովմա Արծրունու տվյալները։ Ըստ պատմիչի՝ Ռշտունյաց Համազասպուհի տիկնոջ աճյունն ամփոփում են «...ի տեղուոջ զոր այժմ Ձորոյ վանս անուանեն. ի վկայարան սրբոց Հռիփսիմեանց. զոր շինեալ էր սրբոյն Գրիգորի, ուր սեղանն սուրբ եւ զգաւազան հովուական եւ զմատանին պատկերեալ եւ զգօտին աշխատասէր

¹ Լալայանի օրոք այն բնակեցված պիտի լիներ քրդերով, քանի որ 1859 թ., «Արծուի Վասպուրականի» տվյալների համաձայն, այնտեղ եղել է երկու տուն հայ եւ յոթ տուն քուրդ բնակիչ (տե՛ս «Արծուի Վասպուրական», 1859, թիւ 8, էջ 207)։

² Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ, Վասպուրական. Նշանավոր վանքեր, ԱՀ, XXI, Թիֆլիս, 1911, էջ 81–82։

միջոցն թողեալ ի հանապազորդ յիշատակ լուսաւորութեանն մերոյ հօրն»³։ Հավանաբար նույն տեղի մասին է գրում Թովմա Արծրունին պատմութեան՝ Աշոտ իշխանին վերաբերող դրվագում։ Վերջինս, ազատագրելով Վարագը Ութմանիկներից, գնում է «ընդ միւս եւս ամրականն ընդ ոստազերծ քարանձաւի», որը գտնվում է Վարագա լեռան արեւելյան կողմում՝ Կոխպանից գյուղի վրա, Սբ. Հռիփսիմյանց եկեղեցու դեմ հանդիման, որը Սբ. Գրիգորը շինել էր Ահեւականից գյուղում. այնտեղ, ուր մինչ այդ գտնվել էր Վահեավահանի մեհյանը⁴։ Այսպիսով՝ Ձորովանքում է գտնվել Սբ. Հռիփսիմյանց եկեղեցի-վկայարանը, որի մասին ԺԹ. դ. հեղինակները ոչինչ չեն գրում։ Թեեւ ԺԹ. դ. կեսերին այդ վանքից մնացել էին միայն ավերակներ, այն ժամանակին կարելուր սրբատեղի եւ նույնիսկ կաթողիկոսանիստ վանք էր, որի կառուցումը կապվում է նույն Ներսես Գ. Տայեցու անվան հետ, եւ որի գերեզմանոցում ամփոփված են երկու կաթողիկոսների, արքեպիսկոպոսների եւ իշխանազունների աճյունները⁵։

Անգլիայի հյուպատոսի պեղումները ներկայացնելով՝ Գարեգին եպս. Սրվանձտյանցը եւս անդրադառնում է Ձորովանք գյուղի տարածքին, որտեղ բացվել էին շենքեր, եւ որտեղից բնակիչները մեծ թվով հնություններ էին գտել եւ տանելով Թիֆլիս եւ Պոլիս՝ վաճառել⁶։

Կոխպանցը ժայռերի մեջ կառուցված փոքր մի գյուղ էր, որն ուներ քահանա, բայց չունէր գործող եկեղեցի, եւ այդ պատճառով բոլոր ծիսակատարութիւնները կատարվում էին հսկա սրբազան ուռենու մոտ⁷, որտեղ գտնվում էր Առնակա տեգ սրբավայրը։

Խոսելով «առնակ, առնակային» բառերի կիրառութեան եւ դրանց հետ կապված պաշտամունքի մասին՝ Խ. Լեւոնյանը նշում է, որ Վանա կանայք այդ բառերով հայհոյում էին չարաճճի երեխաներին։ Ըստ այդմ՝ հիշատակում է նաեւ, որ եղել է Առնակ անունով առասպելական հայկազյան թագավոր կամ ոգի, հրեշտակ, որ առնում էր չար մարդկանց

³ «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», էջ 68։ Պետք է նշել, որ ըստ Մովսէս Խորենացու Հռիփսիմյաց պատմութեան՝ այդ նույն առարկաները Սբ. Գրիգորը թողնում է ոչ թէ Ձորովանքում, այլ Կորիթում (տե՛ս «Մովսէսի Խորենացու Մատենագրութիւնք», էջ 302)։

⁴ «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», էջ 241։

⁵ Հ. ՈՍԿԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 251–252։

⁶ Գ. ՍՐՎԱՆՁՏՅԱՆՅ, Երկեր, հտ. 1, Երեւան, 1978, էջ 389։

⁷ «Արծուի Վասպուրական», 1859, թիւ 7, էջ 175։ Ե. Լալայանը նույնպէս նկարագրում է կողպանց գյուղի Այնակա տեգը (ցիցը), սրբազան աղբյուրն ու դարավոր ուռենին (տե՛ս Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ, Վասպուրական-Հաւատք, ԱՀ, XXV, Թիֆլիս, 1914, էջ 29, 40–41)։

հոգիները⁸: Այնուհետև նկարագրում է Կոխպանց գյուղի միջի ցից ապառաժը, որը կոչվում էր «Առնակայ տէգ», իսկ դրա շուրջ եղած ժայռերը՝ Առնակա հովիվներ, ոչխարներ, շներ եւ այլն: Տեղն անվանի էր նաեւ իր հսկա ուռենիով, որին Սուրբ Ծառ էին ասում, եւ որի ճյուղերն անձեռնմխելի էին: Ծառի ճյուղերին լաթեր էին կապում, բնի մոտ մոմ վառում եւ խունկ ծխում, ծառի տակ լվացվում էին՝ ցավերից ազատվելու համար: Ըստ ավանդության՝ այդտեղ հնում մեհյան է եղել: Այս հիմքով Լեւոնյանը ենթադրում է, որ հենց այդտեղ է եղել Թովմա Արծրունու հիշատակած Ահեւականից գյուղը՝ իր մեհյանով⁹:

Խ. Լեւոնյանն Առնակին անվանում է հնամենի ոգի կամ հրեշտակ, Լալայանը՝ աստվածություն: Հ. Աճեմյանի գրանցած Շամիրամի պատումի մեջ, սակայն, Առնակը հանդես է գալիս խորամանկ ծերունու կերպարանքով: Նա խորհուրդ է տալիս գողանալ Շամիրամի կախարդական ուլունքները, եւ ինքն էլ իրականացնում է գործը՝ «ուլունք Շամիրամայ թալեց Վանայ ծովը»¹⁰:

Ուստի երկնային լույսի երկրորդ սյունը եւս հայտնվել է նախաքրիստոնեական ուխտավայրում, որտեղ էլ կառուցվել է Սբ. Գրիգոր Զորավանքը:

ԿԱՐՄՐԱՎՈՐ ՎԱՆՔ

Ինչպես նշեցինք, Ն. Սարգիսյանը եւ Գ. Շերենցը հայտնում են, որ լույսի սյուներից մեկն իջել է Կարմրավոր վանքի տեղում: Կարմրավոր վանքը հռչակված էր իր նախաքրիստոնեական հնություններով, այստեղից, ինչպես հայտնի է, գտնվել են ուրարտական արձանագրությունների բեկորներ: Սրվանձտյանցը նշում է, որ վանահայր Բարդուղիմեոս վարդապետն այս վանքում գտել է նաեւ «անհեթեթ մեծութեան զլուխ մը»¹¹, որը,

⁸ Խ. ԼԵՒՈՆՅԱՆ, Վան-Վասպուրական աշխարհը, Պէյրուս, 2013, էջ 109:

⁹ Անդ, էջ 110: Ավելի հավանական է, որ Ահեւականից անվանումը պահպանվել է վանա լճի ափին գտնվող մեկ այլ գյուղի մեջ՝ Ախավանց: Ահա Աղթամարի Սբ. Խաչի ուխտի նկարագրության մի դրվագ. «Ոստանայ մօտ Քարաղաշտում եւ հեռու հարաւային ափին Ախավանքում կրակ էին վառում եւ դրանց լոյսը, ծովից ցոլալով, մեզ էր հասնում, դա նշան էր թէ՛ այնտեղ նաւեր էին կանգնած, կամ ուխտաւորների բազմութիւն պահանջում էր որ կղզուց նաւը մեկնի: Մեր նաւն էլ իւր կրակ վառեց» (տե՛ս ՎԱՐԳ, նշ. աշխ., էջ 70): Գ. Սրվանձտյանցը, սակայն, բերում է գյուղի անվան ժողովրդական ստուգաբանությունը՝ իբր այստեղ Վանա լճի ալիքները զարկվելով ախ եւն անում (տե՛ս Գ. ՍՐՎԱՆԶՏՅԱՆՅ, նշ. աշխ., էջ 380):

¹⁰ Հ. ԱՃԵՄՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 69–72:

¹¹ Գ. ՍՐՎԱՆԶՏՅԱՆՅ, նշ. աշխ., էջ 87, 388, 64:

հավանաբար, պատկանում է հեթանոսական հայտնի քանդակ-«կուռքերի» շարքին¹²։ Կարմրավոր Աստվածածին վանքի ուխտագնացությունը կատարվում էր Համբարձման հինգշաբթի¹³, այսինքն՝ դա միեւնույն օրն էր, ինչ Վերին Վարագա ուխտի օրը։ Այդ վանքի վիմագիր արձանագրությունների մեջ հիշատակվում են աստվածասեր խոջա Զիրաքը, Միրաքը եւ հորեղբայր խոջա Շիրաքը¹⁴, անուններ, որ հայտնի են ոչ միայն Առաքել Դավրիժեցու պատմությունից (Վանա խոջաներ Շիրաք եւ Միրաք)¹⁵, այլեւ Թիմարի Զառահեքիմ Սբ. Տիրամոր վանքի մասին ժողովրդական ավանդազրույցից։ Այս վերջինում Զիրաքը, Միրաքը եւ Շիրաքը հեթանոս քրմեր են, եղբայրներ, որոնց պատկանել է սրբավայրը նախքան խաղաղ քրիստոնեացումը Սբ. Թադեոս առաքյալի ձեռքով¹⁶։ Եւ վերջապես, Կարմրավորա վանքի հետ կապված էր եւս մեկ ավանդույթ, որ միավորում էր այն Վարագա լեռան հետ. ինչպես նշվեց, Վանում լուսաբացը որոշվում էր Վարագա լեռան Գալիլիա գագաթի վրա բարձրացող Արուսյակով, իսկ երբ այն հասնում էր Զիաթունուկ բարձունքին եւ ընկնում էր Կարմրավորի գմբեթի խաչի վրա ու սկսում էր ցուլալ, քաղաքի եկեղեցիներում սկսում էին խփել կոչնակները¹⁷։ Ահա թե ինչու, Ե. Լալայանի նկարագրությամբ, Վանի տարեցները լուսաբացին կանգնում էին դեմքով դեպի Վարագա լեռը եւ աղոթում «շաղաթաթախ աղոթրանին»¹⁸, իսկ ըստ Գ. Շերենցի՝ գնում էին դեպի Կարմրավորը. «Վանեցի պառաւ մամն ու պապը արեւածագից առաջ՝ տալիս են իրանց առաջին երկրպագութիւն, երիցս խաչակնքելով երեսներն, ապա դիմում են եկեղեցին»¹⁹։

Կարմրավորի, այսպիսով, երկնային լույսի իջման եւրոպիկ կեսն է, որ ունի նախաքրիստոնեական հիշատակներ եւ հնամենի սովորույթներ։

Այստեղ կարեւոր է նշել եւս մեկ առանձնահատկություն. հայտնի չէ որեւէ պատմական, կեղծ-պատմական կամ առասպելական զրույց, որ վկայեր Վասպուրականում հեթանոսների ու քրիստոնյաների միջեւ եղած

¹² Հմմտ. Բ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Քանդակագործությունը Հին Հայաստանում (VI դ. մ. թ. ա. – III դ. մ. թ.), ՊԲՀ, 1969, թ. 1, էջ 43–68։

¹³ «Բիւզանդիոն», 1899, թ. 811, էջ 1։

¹⁴ Ե. ԼԱԼԱՅԱՆ, Վասպուրական. Նշանավոր վանքեր, էջ 78։

¹⁵ «Առաքելոյ Դավրէժեցացւոյ», էջ 237։

¹⁶ Մ. ՄԻՐԱՆՈՐԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 272–273։

¹⁷ Գ. ՍՐՎԱՆՁՏԱՆՅ, նշ. աշխ., էջ 126։

¹⁸ Ե. ԼԱԼԱՅԱՆ, Վասպուրական-Հաւատք, ԱՀ, XXV, Թիֆլիս, 1914, էջ 21։

¹⁹ Գ. ՇԵՐԵՆՑ, Սրբավայրեր, էջ 50։

պատերազմների, տաճարների ավերման, քրմերի սպանության կամ բռնի որեւէ այլ գործողության մասին, թեեւ կան նահատակությունների մի քանի պատմություններ: Ամեն բան հուշում է, որ այստեղ քրիստոնեությունն ընդունվել է խաղաղ ճանապարհով, եւ երբեմնի հեթանոսական սրբավայրերն ուղղակի օծվել են որպէս քրիստոնեական վկայարաններ եւ եկեղեցիներ²⁰:

ՏԵՍԻԼՔԸ ԵՒ ՎԱՆՔԵՐԻ ՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՌԱՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Թե որն է Վարագա լեռան կատարին ճառագած լույսի սյուների պատմության մեջ ճշմարտությունը, կարող է ընկալելի դառնալ միայն այն դեպքում, եթե փորձենք վերանայել «հրաշք» հասկացությունը ժողովրդական քրիստոնեության պատկերացումների շրջանակներում: Հրաշքը ոչ թե ինչ-որ «գերբնական երեւույթ» է, որն «անգրագետ» մարդիկ մեկնաբանում են իրենց գիտելիքների չափով եւ վերագրում «վերին ուժերին», այլ նշան է, կապի եւ պայմանի հաստատում մի կողմից՝ անձի, հանրության, մյուս կողմից՝ պաշտամունքի առարկայի միջեւ: Սրբազան առարկան այդ դեպքում ունի կամք եւ գիտակցություն, այն խոսում է մարդու հետ ուժեղ զգացմունքների (Ռ. Օտտոյի եւ Կ. Գ. Յունգի եզրույթով՝ նուրմոզություն), հիազմայականքային (էքստատիկ) տեսիլքների, բույրերի ու արտասովոր հնչյունների լեզվով (հիշենք Վարագա լեռան վրա լույսի ճառագման պահին տեսողների ապշահարությունը, տարածվող բույրը եւ հրեշտակների երգեցողությունը), եւ մարդը մեկնաբանում է ստացված տեղեկությունը որպէս պայմանադրություն: Ազդեցիկ, ծոմապահության, ճգնության ճանապարհով (այլ մշակույթներում՝ նաեւ հոգեմետ նյութեր ընդունելով) մարդն ինքը դիմում է սրբազան առարկային՝ գտնվելով որոշակի հոգեբանախոսական վիճակի մեջ եւ, հետեւաբար, պատրաստ լինելով ստանալ իրեն անհրաժեշտ տեղեկությունը: Այդ վիճակում նրա զգայությունները եւ ներըմբռնումը սրված են, փոխված են տեսնելու եւ շոշափելու, լսելու եւ ըմբռնելու ընդունակությունները: Ընդամին՝ այն անձինք, որոնք ի ծնե

²⁰ Այս հարցը, անշուշտ, պահանջում է առանձին հետազոտություն եւ փաստագրական հիմնավորում: Այստեղ նշենք միայն, որ նախաքրիստոնեական սրբավայրերի վրա կառուցված առավել հայտնի վանքերը՝ Հոգվոց վանքը, Խաթուն Տիրամերը, Սբ. Բարթողիմեոսի վանքը, Աղթամարի Սբ. Խաչ վանքը եւ այլն, ունեն իրենց հարուստ առասպելաբանությունը, որը վկայում է հեթանոսությունից դեպի քրիստոնեություն խաղաղ անցման եւ հին սովորույթների պահպանման մասին:

ունեն հատուկ ընդունակություններ եւ տարիներ շարունակ, ի պաշտոնե կամ սեփական հոգեւոր պահանջմունքից ելնելով, զարգացրել են դրանք, կարող են հասնել ոչ միայն տեղեկատվությունն այսօրինակ՝ անմիջական ճանապարհով ստանալու, այլեւ ուրիշ մարդկանց վրա ներազդելու զորութեան: Անգիտակցականի հնարավորություններն այդ առումով կարող են դրսեւորվել ոչ միայն արթմնի, այլեւ քնած վիճակում, այստեղից՝ գուշակող եւ «սրբազան» երազները: Հրաշք-կապը կարող է ստեղծվել ինչպես անձի կամքով, այնպես էլ դրանից անկախ, հետեւաբար՝ աղոթքն «արդյունք է տալիս», իսկ երազը կամ տեսիլքը «գալիս է» կամ «տրվում է» ինքնաբերաբար:

Վարագա լեռան վրա իշած լուսի սյուների հրաշքի առանձնահատկությունը դրա հանրային, զանգվածային բնույթն է, երբ մարդկային ստվար խումբը միաժամանակ եւ տեւականորեն դիտում է միեւնույն երեւույթը եւ մեկնաբանում է այն միեւնույն կերպ՝ իբրեւ սրբավայրեր կառուցելու աստվածային նշան: Այսինքն՝ եթե տեր Թոդիկի եւ Հովելի համար դա կամովի, սպասված իրադարձություն է, ապա մնացած ժողովուրդն այդ նշանն ստանում է իր կամքից անկախ: Լուսի սյուները մեծ ոգեւորություն, զգացմունքների ալիք են առաջացնում ժողովրդի մեջ:

Այն, որ խոսքը մշակութային եւ ոչ սոսկ զանգվածային պատրանքի երեւույթի մասին է, կարելի է հիմնավորել այն փաստով, որ ինչպես միջնադարում, այնպես էլ մեր օրերում «գերեզմանին լույս իջնել» արտահայտությունը նշանակում է հանգուցյալի՝ նվիրական անձնավորություն, սուրբ կամ նահատակ լինելը, այսինքն՝ սուրբ առարկան (այս դեպքում՝ մահացած մարդը) ինքն իրեն դրսեւորում, բացահայտում է ապրողների համար: Ճիշտ նույն կերպ երազում եկած պահանջով, տեսիլքով, մի քանի մարդու կողմից նկատված երկնային լուսի երեւալով՝ հայտնաբերվում են սրբազան առարկաների (օրինակ՝ Ավետարանների, Նարեկների, խաչերի եւ այլ առարկաների) գտնվելու վայրերի եւ նոր սրբավայրերի կառուցման տեղերը նաեւ մեր օրերում: Բազմաթիվ օրինակներից նշենք միայն մի քանիսը, որոնք կապված են նաեւ պատմամշակութային առարկաների հայտնաբերման հետ: Այսպես՝ Սուլակի Թուխ Մանուկ տան սուրբը հայտնաբերվել է տանտիրոջ երազով, որի մեջ իրեն բացահայտած սուրբը պահանջում է փորել այգու որոշակի հատվածում, եւ այդ գործողությունների հետեւանքով հայտնաբերվել են հին եկեղեցու հիմքեր, մկրտության ավազան, քարե սեղան, մի քանի խաչքար եւ մի քարե կուժ: Եկեղեցու տեղում

կառուցվել է նոր մատուռ, որին ուխտի են գալիս տարբեր իղձերով²¹: Կոտայքի Գեղաշեն գյուղում գերեզմանոցից փոքր-ինչ հեռու մարդիկ մի քանի անգամ երկնքից իջնող լույս են տեսել, իսկ երբ այդ տեղում փորել են, հայտնաբերել են երեք պարզ խաչանշաններով գերեզմանաքարեր, որոնց վրա անմիջապես հյուսվել է գյուղացիների ձեռքով սպանված դժբախտ սիրահարների զրույցը, քարերի վրա մատուռ է կառուցվել, տեղը վերածվել է ուխտավայրի՝ Լուս գերեզման անվանումով²²:

Սակայն կան նաեւ այլ դեպքեր, երբ լույսը, տեսիլքը կամ երազը հայտնվում է արդեն հայտնի հնուկությունների կապակցությամբ: Այսպես՝ Կաթնաղբյուր գյուղի Սբ. Տիգրանը վերաշինվել է որպես մատուռ, երբ բժիշկների կողմից լքված հիվանդ երիտասարդը տենդի մեջ տեսիլք է ունեցել, որ այդ տեղը Սբ. Տիգրանինն է: Իր հիրավի հրաշալի բուժումից հետո նա վերադարձել է հայրենի գյուղ եւ մատուռ է կառուցել, որի մեջ ոչ միայն ամփոփել է այդ տեղում գտնվող եւ հավանաբար նախաքրիստոնեական ծագում ունեցող բարձրաքանդակը, այլեւ մատուռի մեջ է տեղադրել վաղմիջնադարյան քառակողմ կոթող, խաչքարերի բեկորներ եւ ուշ միջնադարի գերեզմանաքար²³: Օրինակները կարելի է շարունակել, սակայն այսքանն էլ բավական է եզրակացնելու համար, որ անգիտակցակա-նը կապ է ստեղծում անձի, հանրության եւ սրբազան առարկաների միջեւ, ընդ որում՝ սրբազանությունը հույժ անհատական է. այդպիսի առարկաներ կարող են լինել ոչ միայն քրիստոնեական կոթողները, այլեւ որեւէ այլ կրոնի վերաբերող նյութեղեն առարկաներ կամ բնական, նույնիսկ անտեսա-նելի առարկաներ («անտես ներկայությունը» նումինոզության որակներից մեկն է): Այստեղ կարելոր է այն ճանապարհը, որով առարկան ձեռք է բերում հատուկ կարգավիճակ, առանձնացվում է նման այլ առարկանե-րից՝ ինքն իրենով արդեն սրբազանության կնիք հաղորդելով տարածքին:

Այն սրբավայրերում, որոնք այդ սրբազանության կնիքն են ստա-նում տեղի թողիկի պատմության մեջ, կան ինչպես այդ օրերին նոր

²¹ Լ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, Կ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ԴԱՆ, Սոյակ-Մեղրաձոր, 2015 թ.:

²² Լ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, Կ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ԴԱՆ, ք. Աբովյան եւ շրջակա գյուղեր, 2015 թ.:

²³ Լ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, Կ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Թալին, 2015 թ.: Հատուկ կարգավիճակն այս եւ այլ դեպքերում կանխում է հնուկությունների առեւանգումը, տեղահանումը եւ կորուստը, քանի որ սրբավայրը միշտ գտնվում է հավատացյալ բնակիչների ուշադրության կենտրոնում: Մյուս կողմից՝ սրբազանության կնիքը պահպանվում է տեղի համար անգամ սրբավայրի փլուզման, հնուկությունների անհետանալու դեպքում:

հայտնաբերված, այնպես էլ վաղուց հայտնի կամ դատարկ տեղում առաջացած սրբություններ:

Տեր Թողիկի պատմությունը նաեւ ցայտուն օրինակ է, թե ինչպես են ժողովրդական քրիստոնեության սրբությունները դառնում պաշտոնական կրոնի առարկաներ: Ի վերջո կաթողիկոս Ներսես Գ.-ն ներկա չէր լույսի սյուների հայտնվելու պահին, սակայն նա ոչ միայն ընդունում է այդ փաստը որպես ճշմարտություն, այլեւ ընդառաջում է ժողովրդին՝ հավանաբար հենց այդ պատճառով վերջինիս կողմից հռչակվելով որպես Շինող:

Ժողովրդական քրիստոնեությունը միատարր երեւույթ չէ, սակայն գոնե հայոց մեջ այն չափազանց կենսունակ մշակութային երեւույթ է: Իր զարմանալի խառնարանում այն միացնում է Հայ Առաքելական Սբ. Եկեղեցու դավանաբանության առանցքային տարրերը, Հիսուս Քրիստոսի միանգամայն «պաշտոնական» կերպարը, աստվածաշնչյան կանոնիկ եւ պարականոն դիպաշարերով կառուցված առասպելաբանությունը եւ բազմաթիվ այնպիսի տարրեր, որոնք որեւէ առնչություն չունեն քրիստոնեության հետ եւ ունեն հին ու նոր, այդ թվում՝ հեթանոսական շրջանից եկող, պաշտամունքային երեւույթների դիմագիծ: Երբեք հնարավոր չէ կռահել, թե ինչը կընտրի ժողովրդական քրիստոնեությունը որպես սրբազան առարկա եւ ինչ ճանապարհներով «կստիպի» հոգեւոր դասի ներկայացուցիչներին ընդունել սրբազանության փաստը՝ օժել իր կառուցածը, շինարարություն ծավալել, տոն կարգել, ծառայող նշանակել եւ այլն՝ դրդելով վարդապետներին որեւէ պատշաճ բացատրություն, մեկնություն հայթայթել դրա վերաբերյալ՝ լինի դա պատմական թե դավանաբանական բնույթի: Ներսես Շինողի համար բավական էր զանգվածային տեսիլքը, քանի որ այն երաշխավորում էր ապագա ուխտի կանոնավոր բնույթը: Այդուհանդերձ՝ գոնե Վերին Վարազավանքի եւ Կարմրավոր Սբ. Աստվածածնի դեպքում ժողովուրդը պահպանում էր ուխտագնացության սեփական կայուն ժամկետը, որը տարբեր է պաշտոնական եկեղեցական տոնացույցի՝ պատմության մեջ մի քանի անգամ փոփոխված ժամկետից: Ժողովրդական քրիստոնեությունն այսպիսով հեշտորեն համադրում է երբեմնի Աստղիկի, Առնակի կամ Վահագնի, գուցե անգամ ուրարտական աստվածությունների հետ կապված սրբավայրերը հաճախելու տոն օրերը Սբ. Հռիփսիմյան կույսերի պաշտամունքի ձեւերի հետ, որին հետամուտ է Վանա Սբ. Նշան եկեղեցում: Սա այն օրինակն է, որը ցույց է տալիս, թե ինչպես է ժողովրդական քրիստոնեությունն աստիճանաբար կերպարա-

նափոխում պաշտոնականը, որի հետեւանքով միջնադարում եւ վաղ Նոր ժամանակում հայոց վանքերն այդքան տարբեր էին միմյանցից՝ պաշտամունքի, հավատալիքի եւ առասպելաբանության, սրբազան առարկաների, նաեւ ուխտի ժամկետների հարցերում:

Պաշտամունքի կերպարանքն արմատապես վերափոխում է նաեւ առասպելաբանությունը: Նոր մեկնաբանությունները չեն կարող զերծ մնալ ժողովրդական պատկերացումների ազդեցություններից: Իսկ քանի որ առասպելական ձեւերը եւ կաղապարները չափազանց պահպանողական են, քրիստոնեական մեկնաբանության ենթիմաստում դժվար չէ ճանաչել հնամենի դիպաշարերը: Սակայն քրիստոնեացված մեկնությունները, որքան էլ նման լինեն հին առասպելներին եւ չզիջեն դրանց հեքիաթային-հրաշալի էությունը, «պատմական» երանգով եւ բնության երեւույթները յուրովի բացատրելու հակվածությամբ, դրանք ունեն որոշակի առաքելություն՝ կապել դիպաշարերն աստվածաշնչյան կերպարների, համաշխարհային քրիստոնեության սրբերի ու նահատակների կյանքի եւ որոշակի գաղափարախոսության հետ: Այն դեպքերում, սակայն, երբ մեկնաբանության ենթակա երեւույթը չի կարող տեղավորվել այդ շրջանակի մեջ, կիրառվում է «դիտավորյալ պատմականացման» մեթոդը:

Երբեմնի տասներկու լույս-պահակները (հիշենք նաեւ միջնադարում ժամբրը «պահակ» կոչելու ավանդույթը) ի հայտ էին գալիս ամեն առավոտ, եւ այդ իրադարձության մեջ հրաշալի էր տիեզերական պարբերականությունը, բնությունն ինքնին իբրեւ հրաշք: Չի բացառվում, որ երբեմնի Աստղիկի երեկոյան ծագելու կամ առավոտյան մայր մտնելու պահին իսկապես կրակներ են վառվել հեթանոսական տասներկու սրբավայրերում, օրինակ՝ Ահեւական (Ախավանք) գյուղում, գուցե նաեւ ապագա Ներքին Վարազավանքի տեղում: Ի վերջո միանգամայն տրամաբանական է ենթադրել, որ Արուսյակի մայրամուտով եւ ծագելով՝ օրը բաժանվել է ցերեկվա եւ գիշերվա նաեւ նախաքրիստոնեական շրջանում, որի ազդանշանն էր վառվող կամ մարվող խարույկը Վարազա լեռան գագաթին: Քրիստոնեացված տարբերակին, սակայն, անհրաժեշտ էր միանվազ հրաշքը, որ կապված էր սուրբ անձանց, նրանց տոկման եւ հավատքի հետ, եւ Վարազա լեռան լույսի սյուները ոչ այլ ինչ են, քան յուրաքանչյուր առավոտյան ի հայտ եկող տասներկու «ղավազները»՝ պահապանները կամ ցերեկվա ժամերն արձանագրող կրակները, բայց այս անգամ դրանք երեւում են ոչ թե մի պահ, այլ ինը ժամ շարունակ եւ նշանավորում են այն

միանվագ իրադարձությունը, որի հիշատակը պետք է պահվեր տոնի, ուխտագնացության, գրավոր եւ բանավոր ավանդության ձևով:

Քրիստոնեական ավանդությունն ունի նաեւ արտոնման գործառույթը: Փաստերը հուշում են, որ երկնային լույսի իջման տեղերի գոնե մի մասում եղել են հեթանոսական սրբավայրեր, որոնց ուխտի գնալը, թերեւս, շարունակվել է Հայոց դարձից հետո դեռ շատ երկար ժամանակ: Մյուս կողմից՝ Սբ. Հռիփսիմյանց պատմությունը նկարագրում է հենց հեթանոսական սրբավայրերի քրիստոնեացումը: Հետեւաբար Վարագա Սբ. Խաչի ողջ պատմությունը կոչված է արտոնելու հին սրբությունների պաշտամունքը՝ որպես քրիստոնեական, դրանց քրիստոնեական կերպարանքն ապահովում են Սբ. Հռիփսիմյանց գործողությունները, Կենաց փայտի մասունքի ներկայությունը եւ երկնային լույսի սյուների իջնելը:

Այս ճանապարհով պարզվում է, որ երկնային լույսի սյուներն սկզբնական շրջանում վերաբերում էին վաղքրիստոնեական այն սրբավայրերին, որոնք կառուցվել են նախկին՝ հեթանոսական պաշտամունքների տեղերում, ընդ որում՝ այնպիսի պաշտամունքների, որոնց գոնե մի մասը, քրիստոնեական կերպարանք ստանալով, շարունակել է գոյատևել: Պատահական չէ Հայսմավուրքների մեջ համառորեն կրկնվող այն արտահայտությունը, որ Հռիփսիմյանց կույսերի հեռանալուց հետո երկիրը շարունակում էր մնալ հեթանոսական, մինչդեռ ինչպես նրանց, այնպես էլ Սբ. Թադեոսի եւ Սբ. Բարդուղիմեոսի քարոզչական գործունեության մասին զրույցները նկարագրում են Վասպուրական աշխարհի աստիճանական եւ հանդարտ, խաղաղ քրիստոնեացումը եւ հեթանոսական սրբությունների, դրանց ուխտագնացությունների ու տոնական ժամկետների պահպանումն ու վերաիմաստավորումը:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Վարագա Սբ. Նշանի հետ կապված սովորույթների եւ ավանդության կայուն համալիրն ապրել է է. դարից մինչեւ Վասպուրականի հայաթափությունը, բայց պահպանվել է Տավուշի Նոր Վարագավանքի կենդանի ուխտագնացության մեջ: Շնորհիվ տոնի եւ լայնորեն տարածված ավանդազրույցի, գրական մշակումների՝ Վանի հարեւանությանը գտնվող վանքը եւ իր առասպելական պատմությունը ներկայանում են որպես համազգային արժեք:

Թեեւ տոնական ժամկետները պարբերաբար փոփոխվել են, իսկ ժողովրդական ուխտագնացությունները պահպանել են հնագույն ժամկետները, հայոց տոնացույցի մեջ Վարագա Սբ. Նշանի տոնը նշվել է անփոփոխ ամեն տարի:

Տեղեկությունների քննությունը թույլ է տալիս առաջ քաշել վարկած առ այն, որ Սբ. Նշանի արձակած տասներկու լույսերը մատնանշել են այն վայրերը, որտեղ մինչ այդ եղել են նախաքրիստոնեական պաշտամունքի դեռևս կենդանի սրբավայրեր, որոնք էլ խաղաղ ճանապարհով վերաիմաստավորվել եւ վերակառուցվել են որպես եկեղեցիներ:

Զանգվածային տեսիլքի եւ դրա մասին պատմող ավանդության եւ գրական երկի ձեւով Հայ Առաքելական Սբ. Եկեղեցու կողմից արտոնվել են նշված սրբավայրերի ուխտերն ու պաշտամունքը որպես Սբ. Նշանի կողմից ընտրված քրիստոնեական եկեղեցիներ:

Ավանդության միջոցով տեղական պաշտամունքը վերածվել է ազգային խորհրդանիշի, եւ դարեր անց կառուցվել են Վարագա Սբ. Նշանի անունը կրող նաեւ այլ եկեղեցիներ:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Վարագա Սբ. Նշան, Տափուշի Նոր Վարագավանք:

РЕЗЮМЕ

Средневековые Четьи-Минеи включают историю возникновения праздника Св. Креста Варага, который вначале отмечался в августе, далее — в феврале, а начиная с 19-го в. отмечается в сентябре. Легенда сообщает о событии, происшедшем в 7-ом в., когда молитвами двоих священнослужителей явилась частица Животворящего креста, некогда спрятанного Св. Рипсимэ и ее соратниками в пещере на горе Вараг, в виде мощного потока света, который разделился на 12 столпов и указал на места, где должны были быть построены церкви.

Сравнение археологических и этнографических данных с легендой позволяет предположить, что 12 столпов небесного света отмечали древние дохристианские святилища, которые все еще являлись святыми местами паломничества, а история — это реминисценция старого мифа, измененная на

христианский манер, а также толкование, необходимое для санкционирования древних религиозных явлений. Она заменила прежние мифы или скорее сосуществовала одновременно с ними и отражала переход культа с местного на общенациональный уровень. Легенда, которая способствовала возникновению праздника и постройке по крайней мере трех церквей, носила идею национального единства вокруг определенного предмета почитания, так что позднее под именем Св. Креста Варага были построены церкви не только в Васпуракане, но и в Восточной Армении.

SUMMARY

The medieval Synaxaries include the story of the origin of the feast of Holy Cross of Varag, which was first celebrated in August, then in February, and since the 19th century it has been celebrated in September. The story tells of an event that took place in the 7th century when, through the prayers of two clergymen, a piece of the Life-Giving Cross, once hidden by St. Hripsime and her companions in a cave on Mount Varag, appeared in the form of a powerful stream of light that divided into 12 pillars and pointed to the places where churches were to be built.

Comparison of archaeological and ethnographic data with the legend suggests that the 12 pillars of heavenly light marked ancient pre-Christian shrines that were still holy pilgrimage sites, and the story is a reminiscence of an old myth modified in a Christian manner, as well as an interpretation necessary to substantiate the existing religious practices. It replaced or rather co-existed with older myths and reflected the transition of the cult from the local to the national level.

The legend, which contributed to the origin of the feast and construction of at least three monasteries, carried the idea of national unity around a certain object of veneration, so that churches under the name of the Holy Cross of Varag were built later not only in Vaspurakan, but also in Eastern Armenia.

